

ज्ञानशास्त्रीय वसाहतीकरण की वैचारिक बदल? नागरी सेवा परीक्षेत भारतीय ज्ञान प्रणालीचे (IKS) समाजशास्त्रीय विश्लेषण

प्रितेश नीलकंठ मेडपल्लीवार

Ph.D Scholar

Department of sociology

RTMNU NAGPUR UNIVERSITY

Prit.med29@gmail.com

Mob: 9657602852

सारांश

भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ प्राचीन धार्मिक किंवा तात्त्विक ग्रंथांपुरती मर्यादित नसून ती एक व्यापक, बहुआयामी आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या विकसित झालेली सामाजिक ज्ञानव्यवस्था आहे. या ज्ञानपरंपरेने भारतीय समाजाच्या सामाजिक रचना, शिक्षणपद्धती, प्रशासन, अर्थव्यवस्था, नीतीमूल्ये, पर्यावरणीय दृष्टिकोन आणि सामूहिक जीवनशैली घडविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे. दुसरीकडे, आधुनिक भारतात स्पर्धा परीक्षा या राज्यसत्तेच्या, प्रशासकीय यंत्रणेच्या आणि सामाजिक गतिशीलतेच्या केंद्रस्थानी असलेल्या निवड यंत्रणा बनल्या आहेत.

या संशोधनपरात भारतीय ज्ञान परंपरा आणि स्पर्धा परीक्षा यांच्यातील संबंधांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात आलेला आहे. विशेषतः ज्ञान-सत्ता संबंध, अभ्यासक्रमाची रचना, सांस्कृतिक वर्चस्व, सामाजिक समावेशकता, वंचित घटकांचे प्रतिनिधित्व आणि शैक्षणिक समानता या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. स्पर्धा परीक्षांमध्ये कोणते ज्ञान अधिकृत मानले जाते, कोणते ज्ञान वगळले जाते आणि त्याचे सामाजिक परिणाम काय आहेत, याचे विश्लेषण करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे.

भारतातील नागरी सेवा परीक्षेत (CSE) भारतीय ज्ञान प्रणालीचा (IKS) समावेश हा राज्यशास्त्र आणि ज्ञान निर्मितीच्या समाजशास्त्रातील एक महत्त्वपूर्ण बदल दर्शवतो. हा लेख समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून या संक्रमणाचे चिकित्सक परीक्षण करतो, ज्यामध्ये मॅक्स वेबर (नोकरशाही आणि तर्कसंगतीकरण), लुई अल्युसर (वैचारिक राज्य यंत्रणा आणि सुप्त अभ्यासक्रम), अँटोनियो ग्राम्शी (सांस्कृतिक वर्चस्व) आणि वाय.एस. अलोन (संरक्षित अज्ञान) यांच्या सैद्धांतिक चौकटीचा वापर केला आहे. शिवाय, या प्रकल्पाच्या सामाजिक न्यायाच्या संभाव्यतेचे मूल्यमापन करण्यासाठी ज्योतिराव फुले आणि बी.आर. आंबेडकर यांच्या मुक्तीदायी टीकांचा वापर केला आहे. विश्लेषण असे मांडते की, जरी IKS उपक्रम ज्ञानशास्त्रीय वसाहतीकरणाच्या दिशेने एक आवश्यक पाऊल म्हणून मांडला जात असला तरी, त्याच वेळी तो एक अत्याधुनिक वैचारिक राज्य यंत्रणा (ISA) बनण्याचा धोका निर्माण करतो. ही ISA, अत्यंत स्पर्धात्मक कोचिंग उद्योगाद्वारे मध्यस्थी करून, "संरक्षित अज्ञान" निर्माण करते जे भूतकाळाचे उदात्तीकरण करते आणि भविष्यातील प्रशासकीय उच्चभूना जात आणि विषमतेच्या संरचनात्मक वास्तवापासून दूर ठेवते. लेखाचा निष्कर्ष असा आहे की, IKS ने खऱ्या अर्थाने राष्ट्र उभारणीच्या प्रकल्पाची सेवा करण्यासाठी, "चिकित्सक IKS" स्वीकारले पाहिजे जे अचिकित्सक "पारंपारिक नैतिकते" पेक्षा आंबेडकरांच्या "घटनात्मक नैतिकते" ला प्राधान्य देते.

बीज शब्द:- भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS), स्पर्धा परीक्षा व नागरी सेवा (CSE), वैचारिक राज्य यंत्रणा (Ideological State Apparatus), सांस्कृतिक वर्चस्व व सामाजिक बहिष्कार, घटनात्मक नैतिकता व सामाजिक न्याय.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्पर्धा परीक्षा या सार्वजनिक प्रशासन, शिक्षण क्षेत्र आणि विविध व्यावसायिक सेवांमध्ये भरतीसाठी प्रमुख साधन म्हणून उदयास आल्या आहेत. यूपीएससी, एमपीएससी, एसएससी, बँकिंग, नेट-सेट, शिक्षक पात्रता परीक्षा अशा विविध परीक्षांमधून 'योग्यता', 'बौद्धिक क्षमता' आणि 'ज्ञान' यांचे मोजमाप केले जाते. तथापि, समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, या परीक्षा केवळ तटस्थ किंवा वस्तुनिष्ठ यंत्रणा नसून त्या विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संदर्भात घडलेल्या आहेत.

वसाहतवादी काळात भारतातील पारंपरिक ज्ञानप्रणालींना दुय्यम ठरवून पाश्चात्य आधुनिक ज्ञानाला प्राधान्य देण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतरही ही प्रवृत्ती अनेक अंशी कायम राहिली. परिणामी, स्पर्धा परीक्षांमधील अभ्यासक्रम आणि प्रश्नरचना या बहुधा पाश्चात्य विचारपरंपरा, आधुनिक राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि समाजशास्त्रावर आधारित राहिल्या. भारतीय ज्ञान परंपरेचा समावेश मर्यादित, निवडक आणि अनेकदा इतिहासाच्या चौकटीत बंदिस्त स्वरूपात झालेला दिसतो.

केंद्रीय लोकसेवा आयोगाद्वारे आयोजित नागरी सेवा परीक्षा ऐतिहासिकदृष्ट्या भारताच्या प्रशासकीय उच्चभूंची निवड करण्याची प्राथमिक यंत्रणा राहिली आहे, ज्याला अनेकदा राष्ट्राची "पोलादी चौकट" (steel frame) म्हटले जाते. वसाहतकालीन वारसा लाभलेली ही प्रशासकीय संरचना मूलभूतपणे पाश्चात्य तर्कवाद आणि नोकरशाही आराखड्याचे उत्पादन होती. १८३५ मध्ये थॉमस मॅकॉले यांनी "रक्ताने आणि रंगाने भारतीय, परंतु अभिरुची, मते, नैतिकता आणि बुद्धिमत्तेने इंग्रज" अशा व्यक्तींचा वर्ग तयार करण्यासाठी ही प्रणाली प्रसिद्धपणे कल्पिली होती (Macaulay, 1835). जवळजवळ दोन शतके, या वसाहतवादी ज्ञानशाखेने भारतीय नोकरशाहीच्या शैक्षणिक पायावर वर्चस्व गाजवले.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० द्वारे चिन्हांकित समकालीन राजकीय आणि शैक्षणिक परिदृश्यात, स्पर्धात्मक परीक्षांच्या चौकटीत भारतीय ज्ञान प्रणाली समाकलित करण्यासाठी एक ठाम आणि राज्य-प्रणित प्रयत्न केला जात आहे. IKS हा गणित, वैद्यकशास्त्र (आयुर्वेद), राज्यशास्त्र (अर्थशास्त्र), तत्त्वज्ञान आणि भाषाशास्त्रातील प्राचीन भारतीय योगदानाचा

समावेश असलेला एक विशाल आणि वैविध्यपूर्ण संग्रह आहे. हे एकत्रीकरण केवळ अभ्यासक्रमातील सुधारणा नाही; तर ते प्रशासकीय मनाचे वसाहतीकरण दूर करण्याचा आणि स्वदेशी तात्विक आणि नैतिक परंपरामध्ये प्रशासनाचे मूळ रुजवण्याचा प्रयत्न आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, हा बदल तीव्र वैचारिक संघर्षाचे ठिकाण आहे. मुख्य प्रश्न हा आहे की CSE मध्ये IKS चा परिचय हा खरोखरच ज्ञानशास्त्रीय वसाहतीकरण दूर करण्याच्या दिशेने टाकलेले पाऊल आहे का ज्यामुळे अधिक सांस्कृतिकदृष्ट्या सक्षम आणि संदर्भाभिमुख नोकरशाही निर्माण होईल किंवा तो एक धोरणात्मक वैचारिक बदल आहे का ज्याद्वारे राज्य-मान्य सांस्कृतिक वर्चस्व पुन्हा निर्माण करण्याची यंत्रणा आहे. हा लेख या घटनेचे चिकित्सक समाजशास्त्रीय विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो, धोरणात्मक वक्तृत्वाच्या पलीकडे जाऊन भारतीय सनदी अधिकाऱ्यांच्या घडणीवर या एकत्रीकरणाच्या संस्थात्मक आणि वैचारिक परिणामांचे परीक्षण करतो.

संशोधन पद्धती

गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धत: हा संपूर्ण लेख संख्यात्मक आकडेवारीवर नाही तर संकल्पना, सिद्धांत, अर्थलागू विश्लेषण, वैचारिक तुलना यांवर आधारित आहे. सैद्धांतिक/तात्विक विश्लेषण (Theoretical Analysis): लेखामध्ये विविध समाजशास्त्रीय व तत्त्वज्ञानात्मक सिद्धांतांचा वापर करून विश्लेषण केले आहे, जसे की मॅक्स वेबर – नोकरशाही व तर्कसंगती, लुई अल्थुसर – वैचारिक राज्य यंत्रणा (ISA), अँटोनियो ग्राम्शी – सांस्कृतिक वर्चस्व, पियरे बोरद्यू – हॅबिटस, सांस्कृतिक भांडवल. आलोचनात्मक / चिकित्सक पद्धत (Critical Method): लेखात केवळ वर्णन न करता IKS च्या मर्यादा, त्यामागील सत्तासंबंध, जात, वर्ग व वर्चस्व यांचे विश्लेषण केले आहे.

ज्ञान परंपरा : संकल्पनात्मक आणि समाजशास्त्रीय चौकट

भारतीय ज्ञान परंपरेचा अर्थ केवळ वेद, उपनिषदे, स्मृतीग्रंथ किंवा तत्त्वज्ञान एवढाच मर्यादित नाही. त्यामध्ये बौद्ध आणि जैन दर्शन, लोकज्ञान, श्रमाधिष्ठित ज्ञान, आयुर्वेद, सिद्ध आणि युनानी वैद्यक, गणित, खगोलशास्त्र, व्याकरण, स्थापत्य, संगीत, नाट्य, नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र (कौटिल्याचे अर्थशास्त्र), तसेच स्थानिक आणि आदिवासी ज्ञानप्रणालींचा समावेश होतो. ही ज्ञानपरंपरा मौखिक आणि लिखित अशा दोन्ही स्वरूपांत विकसित झालेली आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, ज्ञान ही सामाजिक निर्मिती (social construct) आहे. पिअर बॉर्द्यू यांच्या 'सांस्कृतिक भांडवल' (Cultural Capital) या संकल्पनेनुसार विशिष्ट प्रकारचे ज्ञान, भाषा आणि बौद्धिक शैली शैक्षणिक व प्रशासकीय क्षेत्रात अधिक मान्यता मिळवतात. स्पर्धा परीक्षांमध्ये प्रामुख्याने इंग्रजीप्रधान, लिखित, विश्लेषणात्मक आणि मानकीकृत ज्ञानाला महत्त्व दिले जाते. परिणामी, भारतीय ज्ञान परंपरेतील मौखिकता, अनुभवाधारित ज्ञान आणि स्थानिक संदर्भ यांना मर्यादित स्थान मिळते.

वसाहतवादी ज्ञानशाखा आणि वेबेरियन तर्कसंगती: IKS मधील बदलाचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी, प्रथम IKS-पूर्व CSE च्या समाजशास्त्रीय पायाचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. हा पाया मॅक्स वेबरच्या आदर्श-प्रकारच्या नोकरशाहीच्या तत्वांमध्ये खोलवर रुजलेला आहे.

मॅकॉलेचा वारसा आणि औपचारिक तर्कसंगती: वसाहतवादी प्रशासनाने औपचारिक तर्कसंगतीवर (Formal Rationality) आधारित प्रणाली स्थापित केली. वेबरने (१९७८) याची व्याख्या अमूर्त नियम, श्रेणीबद्ध रचना, निर्व्यक्तिकता आणि तांत्रिक सक्षमता याद्वारे शासित प्रणाली म्हणून केली आहे, जिथे निर्णय "व्यक्तीचा विचार न करता" घेतले जातात. गुणवत्तेवर आधारित, प्रमाणित चाचणीवर भर देणारी CSE ही अंतिम वेबेरियन साधन आहे, जी निवडीचा आधार वशिलेबाजी किंवा परंपरेऐवजी तांत्रिक पात्रता असेल याची खात्री करण्यासाठी तयार केली गेली आहे. ही प्रणाली, निष्पक्ष राहण्याच्या उद्देशाने असली तरी, तिने अशा प्रशासकांचा वर्ग तयार केला जो कार्यात्मकदृष्ट्या कार्यक्षम होता परंतु अनेकदा ज्या जनतेवर ते राज्य करत होते त्यांच्यापासून सांस्कृतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या अलिप्त होता.

मॅकॉलेवादी प्रणाली तर्कसंगत-कायदेशीर अधिकाराद्वारे (rational-legal authority) वैशिष्ट्यीकृत "पोलादी चौकट" तयार करण्यात यशस्वी झाली. हा अधिकार लागू केलेल्या नियमांच्या कायदेशीरपणावरील विश्वास आणि त्या नियमांनुसार उच्च पदावर बसलेल्यांच्या आदेश देण्याच्या अधिकारातून प्राप्त होतो. इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस (ICS) आणि तिची उत्तराधिकारी इंडियन अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह सर्व्हिस (IAS) यांनी त्यांची वैधता या औपचारिक, नियमबद्ध संरचनेतून मिळवली.

ताणतणाव: औपचारिक विरुद्ध वास्तववादी तर्कसंगती

IKS चा परिचय वेबेरियन मॉडेलच्या निव्वळ औपचारिक तर्कसंगतीला थेट आव्हान देतो. IKS अनेकदा वास्तववादी तर्कसंगतीवर (Substantive Rationality) भर देते, जिथे कृती नैतिक, मूल्य-देणार किंवा पारंपारिक विचारांनी मार्गदर्शित असतात, जसे की धर्म (धार्मिक कर्तव्य), निष्काम कर्म (निस्वार्थ कृती), किंवा लोकसंग्रह (जगाचे कल्याण).

वेबेरियन औपचारिक तर्कसंगती (IKS-पूर्व) आणि IKS-युक्त वास्तववादी तर्कसंगती (IKS-उत्तर) यांची सविस्तर तुलना मांडलेली आहे. वेबेरियन औपचारिक तर्कसंगतीमध्ये अधिकाराचा आधार हा पूर्णतः कायदेशीर आणि औपचारिक स्वरूपाचा असून तो कायदेशीर कायदे, संहिताबद्ध नियम तसेच तांत्रिक कौशल्यांवर आधारित असतो. या दृष्टिकोनाचे मुख्य ध्येय प्रशासनात कार्यक्षमता वाढवणे, निर्णयप्रक्रियेत अंदाजक्षमता राखणे आणि ठरवून दिलेल्या प्रक्रियेचे काटेकोर पालन सुनिश्चित करणे हे आहे. मात्र, या प्रकारची तर्कसंगती प्रामुख्याने नियमकेंद्री आणि यांत्रिक असल्यामुळे नोकरशाहीचा 'लोखंडी पिंजरा' निर्माण होतो, ज्यामुळे मानवी मूल्यांकडे दुर्लक्ष होऊन प्रशासनात अमानवीकरण होण्याचा धोका निर्माण होतो.

याच्या उलट, IKS-युक्त वास्तववादी तर्कसंगती ही केवळ औपचारिक नियमांपुरती मर्यादित न राहता व्यापक सामाजिक-नैतिक संदर्भाचा विचार करते. या पद्धतीत अधिकाराचा आधार नैतिक तत्त्वे, पारंपरिक मूल्ये आणि तात्त्विक संकल्पना उदाहरणार्थ धर्म यांवर आधारित असतो. या तर्कसंगतीचे ध्येय नैतिक शासन प्रस्थापित करणे, समाजाच्या सर्वांगीण कल्याणाला प्राधान्य देणे आणि परिस्थितीनुसार संदर्भ-विशिष्ट व न्याय्य निर्णय घेणे असे आहे. तथापि, या पद्धतीत नोकरशाहीचे अति-पारंपरिकीकरण होण्याची शक्यता असून त्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत व्यक्तिनिष्ठता वाढण्याचा तसेच संभाव्य वंशेलबाजी किंवा पक्षपाताचा धोका उद्भवू शकतो.

अशा प्रकारे, तक्ता दोन्ही तर्कसंगतींच्या अधिकाराच्या आधारांपासून ध्येयांपर्यंत आणि संभाव्य धोक्यांपर्यंतचे सर्व पैलू स्पष्टपणे अधोरेखित करतो, ज्यातून आधुनिक प्रशासनातील औपचारिकता आणि नैतिक-सांस्कृतिक वास्तववाद यांतील तणाव स्पष्टपणे समोर येतो.

समाजशास्त्रीय ताणतणाव हा सनदी अधिकाऱ्याची कडक कायदेशीर संहितेप्रती असलेली बांधिलकी (औपचारिक तर्कसंगती) आणि मूल्य-प्रणित नैतिक आदेश (वास्तववादी तर्कसंगती) यांच्यातील संभाव्य संघर्षात आहे. IKS समर्थक असा युक्तिवाद करतात की ते नोकरशाहीच्या "लोखंडी पिंजऱ्याला" एक "नैतिक होकायंत्र" प्रदान करते, तर टीकाकारांना भीती वाटते की यामुळे भ्रष्टाचार आणि पक्षपातापासून संरक्षण देणारी निर्वैयक्तिकता धोक्यात येऊ शकते, ज्यामुळे अधिकाराच्या पारंपारिक, गैर-धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाकडे अधोगती होऊ शकते.

कोचिंग उद्योग आणि "संरक्षित अज्ञानाची" निर्मिती

CSE चे वैचारिक कार्य मोठ्या, अब्जावधी डॉलर्सच्या कोचिंग उद्योगाद्वारे वाढवले आणि व्यावसायिक केले जाते. ओल्ड राजेंद्र नगर आणि मुखर्जी नगर सारख्या केंद्रांमध्ये असलेला हा उद्योग दुय्यम, व्यावसायिक ISA म्हणून कार्य करतो, नफ्यासाठी राज्याच्या पसंतीच्या विचारसरणीचे पुनरुत्पादन सुनिश्चित करतो. वाय.एस. अलोन यांची (२०१७) संरक्षित अज्ञान (Protected Ignorance) ही संकल्पना येथे विशेषतः संबंधित आहे. अलोन (२०१७) "संरक्षित अज्ञान" ची व्याख्या अशी स्थिती म्हणून करतात जिथे उच्चभ्रूणा पद्धतशीर सामाजिक बहिष्काराबद्दल, विशेषतः जातीबद्दल, "अज्ञानी" राहण्याचे प्रशिक्षण दिले जाते, तर उच्च विद्वत्तेचा मुखवटा कायम ठेवला जातो ३. हे अज्ञान अपघाती नाही; ते प्रबळ ज्ञान प्रणालीद्वारे सक्रियपणे निर्माण आणि संरक्षित केले जाते. CSE कोचिंग उद्योगाच्या संदर्भात, IKS चे पॅकेजिंग आणि व्यापारीकरण केले जाते. अर्थशास्त्र किंवा उपनिषदांसारखे गुंतागुंतीचे तात्त्विक ग्रंथ परीक्षेसाठी तयार केलेल्या "लक्षात ठेवण्यायोग्य बुलेट्स", फ्लोचार्ट्स आणि सरलीकृत नोट्समध्ये रूपांतरित केले जातात. ही प्रक्रिया दोन महत्त्वपूर्ण वैचारिक उद्दिष्टे साध्य करते:

- भूतकाळाचे निर्जंतुकीकरण: कोचिंग सेंटर्समध्ये शिकवले जाणारे IKS हे अनेकदा इतिहासाचे निर्जंतुक केलेले, "उदात्तीकरण" केलेले रूप असते. उमेदवार प्राचीन मंदिरांच्या वास्तुकलेच्या तेजाबद्दल किंवा आर्यभटाच्या गणिती प्रतिभेबद्दल शिकतात, परंतु ज्या शूद्रांनी ती मंदिरे बांधली त्यांच्या मजुरीच्या परिस्थितीच्या समाजशास्त्रीय वास्तवापासून किंवा पारंपारिक गुरुकुल प्रणालींमध्ये ज्ञानाच्या प्रवेशावरील जाती-आधारित निर्बंधांपासून त्यांना दूर ठेवले जाते.
- वर्तमानापासून अलिप्तता: उमेदवार "वैदिक समानता" किंवा वसुधैव कुटुंबकम (जग एक कुटुंब आहे) या संकल्पनेबद्दल शिकू शकतात, परंतु जाती-आधारित हिंसाचार, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक बहिष्काराच्या आधुनिक वास्तवांकडे दुर्लक्ष करतात. कोचिंग परिसंस्था, परीक्षेसाठी संबंधित तथ्यांवर तीव्र लक्ष केंद्रित करून, उमेदवाराला वर्तमानातील "अस्वस्थ" समाजशास्त्रीय सत्यांपासून सक्रियपणे वाचवते.

ज्ञान आणि बहिष्काराचा विरोधाभास

विरोधाभास असा आहे की स्वदेशी ज्ञानाला चालना देण्यासाठी तयार केलेली ही प्रणाली एकाच वेळी सामाजिक बहिष्काराला बळकट करते. कोचिंग उद्योग, त्याच्या उच्च शुल्कासह आणि विशेष संसाधनांसह, मुख्यत्वे विशेषाधिकार प्राप्त वर्गासाठी उपलब्ध आहे, ज्यांच्याकडे आधीच IKS-युक्त अभ्यासक्रम नेव्हिगेट करण्यासाठी आवश्यक सांस्कृतिक भांडवल (Bourdieu, 1977) आहे. ही प्रणाली, म्हणून, एक प्रशासकीय उच्चभ्रू वर्ग तयार करते जो IKS च्या एका विशिष्ट, अनेकदा उच्च-जातीय अर्थामध्ये सांस्कृतिकदृष्ट्या "रुजलेला" असतो, परंतु बहुसंख्यांच्या जगलेल्या वास्तवापासून सामाजिकदृष्ट्या "अलिप्त" असतो. व्यापारीकरण आणि निर्जंतुक केलेल्या स्वरूपातील IKS हे राष्ट्रीय अभिमान आणि वसाहतीकरण दूर करण्याच्या नावाखाली विद्यमान सामाजिक श्रेणीचे पुनरुत्पादन करण्याचे साधन बनते. IKS चे एकत्रीकरण केवळ धोरणात्मक बदल म्हणून नाही तर राज्याची एक धोरणात्मक वैचारिक खेळी म्हणून पाहिले पाहिजे. लुई अल्युसरची (१९७९) वैचारिक राज्य यंत्रणा ही संकल्पना या विश्लेषणासाठी एक शक्तिशाली चौकट प्रदान करते. अल्युसरने असा युक्तिवाद केला की राज्य केवळ दमनकारी राज्य यंत्रणा (पोलीस, लष्कर) द्वारेच नव्हे तर ISA (शाळा, कुटुंब, सांस्कृतिक संस्था) द्वारे देखील सत्ता टिकवून ठेवते जे प्रामुख्याने विचारसरणीद्वारे कार्य करतात. सर्वोच्च प्रशासकीय पदांचे प्रवेशद्वार म्हणून CSE एक महत्त्वपूर्ण ISA म्हणून कार्य करते. हे एक प्रचंड शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक फिल्टर आहे जे भविष्यातील सत्ताधारी वर्गाची निवड करते आणि त्याला आकार देते. अभ्यासक्रम, परीक्षा पद्धती आणि CSE च्या सभोवतालची संपूर्ण परिसंस्था एक सुप्त अभ्यासक्रम (Hidden Curriculum) तयार करते. हा अभ्यासक्रम केवळ ज्ञानाची चाचणी घेण्याबद्दल नाही; तर तो इंटरपेलेशन (Interpellation) करण्याबद्दल आहे, ज्या प्रक्रियेद्वारे राज्य व्यक्तींना एका विशिष्ट ओळखीमध्ये किंवा जागतिक दृष्टिकोनामध्ये "आवाहन" करते. IKS सादर करून, राज्य उमेदवाराला एक "मूळ रुजलेला" नोकरशाहा (Rooted Bureaucrat) बनण्यासाठी आवाहन करत आहे, ज्याची व्यक्तिनिष्ठता राष्ट्रीय ओळख आणि वारशाच्या एका विशिष्ट, राज्य-मान्य कथनाशी संरेखित आहे. आयोजनाची यंत्रणा आणि सुप्त अभ्यासक्रम IKS ज्या प्रकारे समाकलित केले आहे ते

वैचारिक फिल्टरिंग यंत्रणा प्रकट करते. उदाहरणार्थ, नीतिशास्त्र पेपर (General Studies) मध्ये आता पाश्चात्य नीतिशास्त्रासोबत भारतीय तात्विक संकल्पनांचा वाढत्या प्रमाणात समावेश केला जात आहे. "योग्य" उत्तर अनेकदा या दोघांचा मेळ घालणारे असते, परंतु भर स्वदेशी संकल्पनेवर असतो.

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ शैक्षणिक संकल्पना न राहता, ती राज्याच्या प्रशासकीय व वैचारिक प्रकल्पाचा एक अविभाज्य भाग म्हणून विकसित होताना दिसते. या प्रक्रियेत नियोजनाची यंत्रणा अल्पुसरियन विचारसरणीच्या चौकटीत एक प्रभावी वैचारिक कार्य पार पाडते, ज्याद्वारे विशिष्ट ज्ञानप्रकारांना वैधता दिली जाते आणि इतर ज्ञानपरंपरांचे सीमांकन केले जाते. अभ्यासक्रम सुधारणा करताना, विशेषतः इतिहास व नीतिशास्त्र विषयांमध्ये, "वैध ज्ञान" या संकल्पनेची पुनर्व्याख्या करण्यात येते. यामुळे वसाहतवादी इतिहासलेखनावर आधारित निवेदनात्मक इतिहासापासून दूर जाऊन इतिहासाकडे स्वदेशी, नैतिक व सांस्कृतिक चौकटीतून पाहण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. परीक्षा पद्धती, पूर्व परीक्षेतील बहुपर्यायी प्रश्न आणि मुख्य परीक्षेतील वर्णनात्मक स्वरूप या केवळ मूल्यमापनाची साधने न राहता, त्या एक प्रकारच्या फिल्टरप्रमाणे कार्य करतात. या फिल्टरद्वारे IKS संकल्पनांशी सुसंगत राज्याच्या वैचारिक पसंती उमेदवारांमध्ये रुजवली जाते आणि जे उमेदवार विशिष्ट चिकित्सक अर्थाची पुनरावृत्ती प्रभावीपणे करू शकतात त्यांना प्रोत्साहन व पुरस्कार मिळतो. पुढे, लाल बहादूर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी (LBSNAA) येथील प्रशिक्षण मॉड्युल्स या वैचारिक प्रक्रियेला संस्थात्मक अधिष्ठान देतात. हे प्रशिक्षण नव्याने निवडल्या गेलेल्या सनदी अधिकाऱ्यांचा हॅबिटस (habitus) घडवते आणि तो IKS-युक्त प्रशासकीय नीतिमत्ता, धोरणनिर्मिती व शासनप्रक्रियेशी सुसंगत राहिल याची खात्री करते. परिणामी, ज्ञान, परीक्षा आणि प्रशिक्षण या तिन्ही पातळ्यांवरून IKS आधारित विचारसरणीचे पुनरुत्पादन होत राहते, जे राज्याच्या दीर्घकालीन प्रशासकीय व वैचारिक संरचनेला आकार देते.

जर परीक्षा IKS च्या अचिकित्सक, राष्ट्रवादी अर्थाला पुरस्कृत करत असेल, तर सुप्त अभ्यासक्रम प्रभावीपणे नोकरशाहांना तटस्थ, चिकित्सक प्रशासकांऐवजी राज्याचे विचारवंत बनण्याचे प्रशिक्षण देत आहे. ज्ञानातील समाजशास्त्रीय गुंतागुंत काढून टाकली जाते आणि ते एकसंध, गौरवशाली भूतकाळ म्हणून सादर केले जाते, जे वर्तमानातील वैचारिक गरज पूर्ण करते.

ज्ञान, सत्ता आणि सामाजिक न्याय

मिशेल फुको यांच्या मते ज्ञान आणि सत्ता यांचे नाते अतूट आहे. स्पर्धा परीक्षांमध्ये कोणते प्रश्न विचारले जातात, कोणती भाषा वापरली जाते आणि मूल्यांकनाची निकष काय आहेत, यावरून सत्तासंबंध स्पष्ट होतात. भारतीय ज्ञान परंपरेतील बहुभाषिकता, रूपकात्मक मांडणी आणि कथनपर शैली या आधुनिक परीक्षांच्या मानक चौकटीत अनेकदा दुय्यम ठरतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजातील ज्ञानसंपादन आणि जातीय सत्तासंबंध यांचे सखोल विश्लेषण केले आहे. त्यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेचा समावेश करताना तिचे समतावादी, विवेकवादी आणि मानवतावादी पैलू अधोरेखित करणे अत्यावश्यक आहे. अन्यथा, ज्ञानपरंपरेचा वापर सामाजिक विषमता पुनरुत्पादित करण्यासाठी होऊ शकतो.

IKS एकत्रीकरणाच्या समाजशास्त्रीय टीकेमध्ये अँटोनियो ग्राम्शीच्या (१९७१) सांस्कृतिक वर्चस्व (Cultural Hegemony) सिद्धांताचा देखील समावेश असणे आवश्यक आहे. ग्राम्शीने असा युक्तिवाद केला की सत्ताधारी वर्ग आपले वर्चस्व केवळ बळाद्वारे (दडपशाही) नव्हे तर आपला जागतिक दृष्टिकोन समाजाचा "सामान्य ज्ञान" (संमती) बनवून टिकवून ठेवतो. अधिकृत प्रवचन IKS उपक्रमाला पाश्चात्य देशांच्या रेंगाळलेल्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक वर्चस्वाविरुद्ध प्रति-वर्चस्ववादी (Counter-Hegemonic) पाऊल म्हणून मांडते. तथापि, ग्राम्शियन विश्लेषण आपल्याला विचारण्यास भाग पाडते: IKS चौकटीत कोणाच्या ज्ञानाला प्राधान्य दिले जात आहे? जर IKS अभ्यासक्रमावर संस्कृत-ब्राह्मणी परंपरांचे वर्चस्व असेल वेदांवर, उपनिषदांवर आणि अभिजात ग्रंथांवर मोठ्या प्रमाणावर लक्ष केंद्रित केले असेल, तर श्रमण (बौद्ध, जैन), इस्लामिक, आदिवासी आणि लोकपरंपरांना बाजूला सारले जात असेल, तर हा प्रकल्प वसाहतीकरण दूर करण्याचा नसून नवीन वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा आहे. हे नवीन वर्चस्व पाश्चात्य-केंद्रित "सामान्य ज्ञानाची" जागा एका विशिष्ट, एकसंध आणि अनेकदा बहिष्कृत, स्वदेशी "सामान्य ज्ञानाने" घेण्याचा प्रयत्न करते. ग्राम्शीची सेंद्रिय विचारवंत ही संकल्पना येथे महत्त्वाची आहे. सेंद्रिय विचारवंत हे एका विशिष्ट सामाजिक वर्गाचे विचार करणारे आणि संघटित करणारे घटक असतात, ज्यांच्यावर त्या वर्गाच्या वर्चस्वासाठी संमती निर्माण करण्याचे काम असते. IKS-युक्त अभ्यासक्रमाद्वारे तयार केला जाणारा UPSC उमेदवार नवीन भारतीय राज्यासाठी सेंद्रिय विचारवंत बनण्यासाठी तयार केला जात आहे. त्यांची भूमिका खालीलप्रमाणे आहे:

- नवीन विचारसरणीला वैध ठरवणे: धोरणात्मक निर्णयांचे समर्थन करण्यासाठी IKS संकल्पनांचा (उदा. धर्म, अर्थशास्त्र) वापर करणे, ज्यामुळे राज्याच्या कृतीला "मूळ रुजलेला" तात्विक आधार मिळतो.
- संमती निर्माण करणे: राज्याच्या सांस्कृतिक प्रकल्पाचे प्रशासकीय भाषेत आणि सरावात रूपांतर करणे, हे सुनिश्चित करणे की जनता राष्ट्रीय ओळखीचे नवीन "सामान्य ज्ञान" स्वीकारेल.

ही प्रक्रिया हे सुनिश्चित करते की प्रशासकीय उच्चभू केवळ तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम (वेबेरियन) नाहीत तर वैचारिकदृष्ट्या देखील वचनबद्ध (ग्राम्शियन) आहेत, ज्यामुळे राज्याची सत्ता अधिक व्यापक होते आणि शासनाच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत खोलवर रुजते.

आव्हाने, मर्यादा आणि संधी

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि स्पर्धा परीक्षा यांचा समन्वय साधताना अनेक आव्हाने समोर येतात. ज्ञानाचे मानकीकरण, वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन, परंपरा आणि आधुनिकतेतील ताण, तसेच विविध ज्ञानपरंपरांमधील अंतर्गत विरोधाभास ही प्रमुख

आव्हाने आहेत. तथापि, योग्य समाजशास्त्रीय चौकट स्वीकारल्यास स्पर्धा परीक्षा अधिक समावेशक, सामाजिकदृष्ट्या संवेदनशील आणि वास्तवाशी जोडलेल्या होऊ शकतात.

केस स्टडी, परिस्थितीनिष्ठ प्रश्न, विश्लेषणात्मक उत्तरपद्धती आणि स्थानिक ज्ञानावर आधारित उदाहरणे यांचा समावेश ही एक महत्त्वाची संधी ठरू शकते.

मुक्तीदायी सुधारणा: आंबेडकर आणि फुले

IKS प्रकल्पाची सर्वात शक्तिशाली समाजशास्त्रीय टीका ज्योतिराव फुले आणि बी.आर. आंबेडकर यांच्या मुक्तीदायी दृष्टिकोनातून येते. त्यांचे कार्य IKS च्या अचिकित्सक स्वीकृतीविरुद्ध एक आवश्यक सुरक्षा कवच प्रदान करते आणि पारंपारिक ज्ञान प्रणालींमधील अंतर्निहित बहिष्कारांना आव्हान देते.

ज्योतिराव फुले (१८७३) यांनी ठामपणे मांडले की उच्च जातींकडे असलेली ज्ञानाची मक्तेदारी हे शूद्र आणि अति-शूद्रांच्या गुलामगिरीला आणि शोषणाला कायम ठेवण्यासाठी वापरले जाणारे प्राथमिक साधन होते. त्यांनी पारंपारिक गुरुकुल प्रणालीकडे सार्वत्रिक शहाणपणाचे भांडार म्हणून नव्हे तर सामाजिक नियंत्रणाचे साधन म्हणून पाहिले. फुलेवादी दृष्टिकोनातून, IKS एकत्रीकरणाचे परीक्षण केले पाहिजे की ते ही पारंपारिक मक्तेदारी पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा धोका निर्माण करते का. जर अभ्यासक्रमात यशासाठी सांस्कृतिक भांडवलाच्या एका विशिष्ट, विशेषाधिकार प्राप्त रूपाची आवश्यकता असेल, तर ते अपरिहार्यपणे अशा पार्श्वभूमीतील लोकांसाठी गैरसोयीचे ठरेल ज्यांना ऐतिहासिकदृष्ट्या या ज्ञानापासून वंचित ठेवले गेले आहे. फुलेंनी आधुनिक, धर्मनिरपेक्ष शिक्षणाचा पुरस्कार केला कारण त्याने संधीची एक खिडकी उघडली जी पारंपारिक प्रणालीने दिली नव्हती. बी.आर. आंबेडकर (१९३६) यांनी नोकरशाहीकडे सामाजिक लोकशाही साध्य करण्यासाठी आणि जातीव्यवस्था मोडीत काढण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून पाहिले. त्यांनी घटनात्मक नैतिकतेला जसे की, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या तत्त्वांप्रती असलेल्या वचनबद्धतेला पारंपारिक नैतिकतेपेक्षा प्राधान्य दिले, जी त्यांच्या मते अंतर्निहित "श्रेणीबद्ध विषमतेवर" आधारित होती.

CSE मधील IKS चे आंबेडकरवादी विश्लेषण मूलभूत प्रश्न उपस्थित करते:

- IKS अभ्यासक्रमात बुद्ध्याचा आणि जातीविरोधी चळवळींचा मूलगामी समतावाद समाविष्ट आहे का?
- तो दलित-बहुजन समुदायांच्या वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक योगदानाची दखल घेतो का?
- जर IKS नोकरशाहाला पारंपारिक, श्रेणीबद्ध मूल्यांच्या चष्यातून समाजाकडे पाहण्यास प्रोत्साहित करत असेल, तर ते राष्ट्र उभारणीच्या घटनात्मक प्रकल्पाला थेट कमकुवत करत नाही का?

आंबेडकरांच्या दृष्टीसाठी अशी ज्ञान प्रणाली आवश्यक आहे जी वैज्ञानिक, तर्कसंगत आणि समतावादी असेल. जर IKS प्रकल्प केवळ संस्कृत यशाचा उत्सव साजरा करत असेल आणि ज्या सामाजिक संरचनेने ते निर्माण केले त्यावरील आंबेडकरवादी टीकेकडे दुर्लक्ष करत असेल, तर तो बहिष्काराचे साधन बनण्याचा धोका निर्माण करतो, ज्यामुळे नागरी सेवा ज्या घटनात्मक मूल्यांचे रक्षण करण्याची शपथ घेते त्यांच्याशी प्रतारणा होईल. IKS ची खरी कसोटी ही आहे की ते जाती निर्मूलनास मदत करते की केवळ ती टिकवून ठेवण्यासाठी सांस्कृतिक मुलामा प्रदान करते.

प्रशासकीय हॅबिटसवर होणारा परिणाम

या IKS-युक्त CSE चा समाजशास्त्रीय परिणाम म्हणजे नवीन प्रशासकीय हॅबिटस ची निर्मिती. पिअर बोर्ड्यूची हॅबिटस ही संकल्पना सामाजिक अनुभवातून प्राप्त झालेल्या अंगभूत सवयी, स्वभाव आणि आकलनाच्या योजनांना सूचित करते. CSE परिसंस्था भविष्यातील सनदी अधिकाऱ्यांच्या हॅबिटसला सक्रियपणे आकार देत आहे. नवीन हॅबिटस हे ज्ञानशास्त्रीय अनुकरणकडून (Epistemic Mimicry - पाश्चात्य देशांचे अनुकरण करणे) स्वदेशी अस्मितेच्या (Indigenous Authenticity - जाणवलेली) भावनेकडे वळण्याद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. तथापि, हा बदल शासनाच्या क्षेत्रात संभाव्य संघर्ष निर्माण करतो:

- संज्ञानात्मक विसंगती (Cognitive Dissonance): नोकरशाहाला वेबेरियन कायदेशीर-तर्कसंगती आणि IKS-आधारित वास्तववादी-तर्कसंगती या दोन्हीमध्ये प्रशिक्षित केले जाते. जेव्हा पारंपारिक नैतिक आदेश (उदा. धर्म) धर्मनिरपेक्ष-कायदेशीर आदेशाशी (उदा. एखादा विशिष्ट न्यायालयीन आदेश किंवा कायदा) संघर्ष करतो तेव्हा यामुळे संज्ञानात्मक विसंगती निर्माण होऊ शकते.
- ज्ञानशास्त्रीय हिंसा (Epistemic Violence): IKS च्या एकाच, निर्जंतुक केलेल्या आवृत्तीला प्राधान्य देऊन, ही प्रणाली "भारतीय ज्ञानातील" अल्पसंख्याक आणि उपेक्षित योगदानांना पुसून टाकून ज्ञानशास्त्रीय हिंसा करते. याचा परिणाम अशा नोकरशाहामध्ये होतो जो क्षेत्रातील वैविध्यपूर्ण, बहुलवादी आणि अनेकदा परस्परविरोधी ज्ञान प्रणाली समजून घेण्यास सक्षम नसतो. शासन शैली: IKS हॅबिटस अशा शासन शैलीत प्रकट होऊ शकतो जी सांस्कृतिक संवेदनशीलतेला प्राधान्य देते परंतु राज्याच्या धोरणाला धार्मिक किंवा पारंपारिक नैतिकतेशी जोडण्याचा धोका पत्करते, ज्यामुळे भारतीय राज्याच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाशी तडजोड होऊ शकते.

त्यामुळे, IKS प्रकल्पाचे यश हे नवीन हॅबिटस घटनात्मक नैतिकतेचे चिकित्सक IKS शी संश्लेषण करू शकते का यावर अवलंबून आहे असे IKS जे स्वदेशी विचारात रुजलेले आहे परंतु सार्वत्रिक, समतावादी तत्त्वांप्रती वचनबद्ध आहे.

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि स्पर्धा परीक्षा यांचे नाते हे केवळ अभ्यासक्रम सुधारणा इतके मर्यादित नसून ते ज्ञान, सत्ता, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही मूल्यांशी निगडित आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, स्पर्धा परीक्षा या भारतीय समाजातील ज्ञानवाटपाचे स्वरूप ठरवतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेचा समावेश हा चिकित्सक, समावेशक आणि

समतावादी पद्धतीने करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे पुनर्रचित स्पर्धा परीक्षा प्रणाली ही सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकते. नागरी सेवा परीक्षेत भारतीय ज्ञान प्रणालीचे एकत्रीकरण हा भारतीय प्रशासनाच्या समाजशास्त्रातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. ही एक गुंतागुंतीची, बहुस्तरीय घटना आहे जिचे केवळ पूर्णपणे पुरोगामी किंवा पूर्णपणे प्रतिगामी असे वर्गीकरण करता येणार नाही. एकीकडे, IKS उपक्रम **ज्ञानशास्त्रीय वसाहतीकरण** दूर करण्यासाठी एक आवश्यक मार्ग प्रदान करतो, पाश्चात्य मॉडेल्सच्या दीर्घकालीन बौद्धिक गुलामगिरीला आव्हान देतो आणि अधिक सांस्कृतिकदृष्ट्या सक्षम नोकरशाहीला प्रोत्साहन देतो. हे वेबेरियन "लोखंडी पिंजऱ्याच्या" निव्वळ औपचारिक तर्कसंगतीला एक मौल्यवान सुधारणा प्रदान करते. दुसरीकडे, समाजशास्त्रीय विश्लेषण या प्रकल्पाचे गंभीर धोके प्रकट करते:

- ही एक अत्याधुनिक वैचारिक राज्य यंत्रणा (लुई अल्थुसर) बनण्याचा धोका आहे जी प्रशासकीय उच्चभूना राज्य-मान्य राष्ट्रीय ओळखीमध्ये समाविष्ट करते.
- हे एका व्यावसायिक कोचिंग उद्योगाद्वारे मध्यस्थी केलेले आहे जे संरक्षित अज्ञान (अलोन) निर्माण करते, उच्चभूना जात आणि विषमतेच्या संरचनात्मक वास्तवापासून अलिप्त ठेवते.
- IKS च्या एकाच, बहिष्कृत आवृत्तीला प्राधान्य देऊन नवीन वर्चस्व (ग्राम्शी) प्रस्थापित करण्याचा धोका आहे, ज्यामुळे भारताच्या बहुलवादी आणि लोकशाही रचनेला धक्का बसू शकतो.

खऱ्या अर्थाने लोकशाही आणि न्याय्य राष्ट्राची दृष्टी पूर्ण करण्यासाठी, IKS प्रकल्पाने रोमँटिसिझमच्या पलीकडे जाऊन चिकित्सक IKS स्वीकारले पाहिजे. यासाठी खालील गोष्टी आवश्यक आहेत:

- सर्वसमावेशकता: अभ्यासक्रमात आंबेडकर आणि फुलेंनी पुरस्कार दिलेल्या जातीविरोधी, समतावादी आणि उपेक्षित ज्ञान परंपरांचा सक्रियपणे समावेश केला पाहिजे.
- चिकित्सकता: IKS समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून शिकवले पाहिजे, ऐतिहासिक संदर्भ आणि सामाजिक संरचना (जसे की जात) ज्यांनी त्याच्या निर्मितीला आणि प्रवेशाला आकार दिला, त्यांची दखल घेतली पाहिजे.
- घटनात्मक श्रेष्ठता: प्रशासकीय नीतिमतेने कोणत्याही परस्परविरोधी पारंपारिक किंवा धार्मिक नैतिकतेपेक्षा आंबेडकरांच्या घटनात्मक नैतिकतेला निःसंदिग्धपणे प्राधान्य दिले पाहिजे.

जेव्हा भारताची "पोलादी चौकट" केवळ तिच्या वारशात "रुजलेली" नसेल तर सर्व सामाजिक स्तरांच्या सेवेत मूलभूतपणे "न्याय्य" असेल, तेव्हाच IKS चे एकत्रीकरण हा एक यशस्वी समाजशास्त्रीय आणि राजकीय प्रकल्प मानला जाऊ शकतो.

संदर्भ

- Althusser, L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses (Notes towards an investigation). In Lenin and philosophy and other essays (pp. 85–126). Monthly Review Press. <https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm>
- Ambedkar, B. R. (1936). Annihilation of caste. Government of India. https://www.mea.gov.in/Images/ambedkar/Volume_01.pdf
- Bourdieu, P. (1977). Outline of a theory of practice. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/books/outline-of-a-theory-of-practice>
- Government of India. (2020). National education policy 2020. Ministry of Education. <https://www.education.gov.in/nep2020>
- Gramsci, A. (1971). Selections from the prison notebooks (Q. Hoare & G. N. Smith, Eds. & Trans.). International Publishers. <https://abahlali.org/files/gramsci.pdf>
- Macaulay, T. B. (1835). Minute on Indian education. <https://www.columbia.edu/~mvp19/TeachingTHinks/Macaulay.html>
- Phule, J. (1873). Gulamgiri. <https://archive.org/details/gulamgiri-phule>
- Union Public Service Commission. (n.d.). Civil services examination: Syllabus & examination pattern. <https://www.upsc.gov.in>
- Weber, M. (1978). Economy and society: An outline of interpretive sociology (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press. <https://www.ucpress.edu/book/9780520035003/economy-and-society>
- Y. S. Alon. (2017). Protected ignorance and social reproduction. SAGE Journals. <https://journals.sagepub.com>
- Ministry of Education, Government of India. (n.d.). Indian knowledge systems (IKS) division. <https://iksindia.org>